

CSALOG ZSOLT

A cigánykérdés Magyarországon 1980 előtt

Magyarországon ma (1979 végén) mintegy 350-360 ezer cigány él. E becslés alapja az 1971. évi országos felvétel, amely szerint cigányságunk akkori lélekszáma 320 ezer volt, s amely hozzávetőlegesen prognosztizálta a növekedés ütemét is.¹ A helyi tanácsok jelentéseiből készült országos összesítés 330-335 ezerre teszi a cigányság jelenlegi létszámát – forráskritikai szempontokat figyelembe véve ez a szám inkább alatta lehet a ténylegesnek, semmint fölötte, s ilyen értelemben nem mond ellent a 350-360 ezerre becsült értéknek. Ez annyit jelent, hogy népességünknek ma mintegy 3,5-3,6%-a cigány. E tény önmagában nem jelentene társadalmi problémát: egy elvont „magyarság”-nézőpontból szemlélve a kérdés szociológiailag tartalmatlan. A tényleges problémát az adott arányú, specifikus meghatározottságú kisebbség körül történetileg kialakult konkrét társadalmi kérdések összessége, bonyolult együttese jelenti, röviden: a két társadalom érintkezésének, összeszervezettségének problematikája.

Egy elsőként kínálkozó megközelítésben:

Az 1970-es évek második felében az ország népességének 10%-a, mintegy egymillió ember él a hivatalosan megállapított létminimumszint alatt. (Összehasonlításképp: a legsúlyosabb kategória jövedelemszintje mindössze egyötöde a másik póluson elhelyezkedő, ugyancsak 10%-ot kitevő kategória jövedelemszintjének.) Ugyanakkor a népességünk 3,5-3,6%-át kitevő cigányságnak mintegy kétharmada tartozik a legalacsonyabb, a létminimum alatt vegetáló kategóriába. A szegénység a cigánykérdésnél szélesebb probléma (az ország létminimumszint alatt élő lakóinak csak maximum egynegyede cigány), külön minősített probléma azonban, hogy él társadalmunkban egy többé-kevésbé antropológiailag és etnikailag meghatározott, a köztudatban külön testként számon tartott kisebbség, amely többségében társadalmunk legsúlyosabb rétegének sorsát osztja.

A magyarországi cigányság meghatározottsága egyebek mellett rasszantropológiai természetű: a cigányoknak nevezettek rasszösszetétele. A cigánykérdés Magyarországon 1980 előtt fele korántsem homogén, de az esetek többségében a mindennapi érintkezés során szabad szemmel is felfoghatóan eltér a nem cigány környezet (ugyancsak nem homogén, de domináns típusokban, köztudati vetületben „normákban” meghatározható) rasszjellegétől. A pigmentáció eltérése megüti azt a mértéket, hogy – inkább csak kivételeket leszámítva – letagadhatatlanná tegye a cigányszármazást, s ez – ha nem is olyan mértékben, mint például az amerikai négek esetében – komoly nehézségeket állít a mindennapi társadalmi érintkezések és az asszimilációs törekvések elé. Motívuma lehet a diszkriminációnak is: a nem cigány környezet a cigányokat számos vidéken mint színes bőrűeket aposztrofálja („brazílok”, „indiánok”, „feketék” – szemben a „fehérek”-kel). A cigányság rassz-meghatározottságának különös hangsúlyt ad az a körülmény, hogy a náciizmus a cigányságot faji meghatározottságára hivatkozva irányította megsemmisítő táborokba.

A meghatározottság ugyanakkor etnikai természetű is. Pontosabban: cigányságunk egyes csoportjai külön-külön etnikai meghatározottságú egységek. E vonatkozásban ugyanis még kevésbé beszélhetünk homogenitásról, mint fizikai-antropológiai értelemben. Az egyes csoportok önálló etnikai arculata a cigányság történetéből magyarázható:

Az indiai őshaza elhagyása után Európa peremén: Iránban, Görögországban töltött évszázadokat a cigányság, majd a középkor folyamán a Balkánon északi irányban vándorolva, több hullámban érte el a Kárpát-medencét. (Magyarországi jelenlétük első adata Zsigmond király egy menlevele.) Az első hullámok népessége nagyrészt továbbvándorolt Nyugat-Európába. Akik a középkori bevándorlókból itt maradtak, azóta elvesztették eredeti indiai,

„cigány” nyelvüket, utódaik az egynyelvű, csak magyarul beszélő, ún. magyar cigányok (ők alkotják ma cigányságunknak mintegy 70%-át). Más, később bevándorolt csoportok – összefüggésben a vándorló életmóddal és a kötöttebb, vérségi társadalomszervezettel is – megőrizték eredeti nyelvüket, illetve annak nyelvjárásait, mai utódaik a kétnyelvű, cigányul és magyarul beszélő, ún. oláh cigányok (ma mintegy 21%). Egy harmadik csoport történetében a nyelvi asszimiláció román nyelvű közegben zajlott le, e csoport tagjai a XVIII-XX. században már mint román anyanyelvűek érkeztek Magyarországra, ők a máig román nyelvű, illetve román-magyar kétnyelvű ún. román cigányok (arányuk országos viszonylatban alig 8%, a Dél-Dunántúlon sokkal magasabb).

A nyelven túlmenően meglehetősen eltérő az egyes csoportok kulturális arculata is (a szó humánantropológiai értelmében). Eredettudatukat a vándorlás során valamennyien elvesztették. A különböző csoportokat átfogó közösségtudatuk sincsen (amennyiben van, az másodlagos, friss képződmény). Az indiai kultúrinventár a vándorlás során döntő részben kicserélődött, helyét nagyrészt elfoglalták a befogadó népek (irániak, görögök, törökök, románok, délszlávok, magyarok) kultúrájából átvett elemek, valamint olyan kultúrelemek, amelyek a már Kelet-Európában közösen átélt páriasors folyamánai (főleg a viselkedési kultúra területén, attitűdökben, a szociális kultúra modelljeiben). Fontos elemei a cigányság kultúrájának a tradicionális foglalkozások, amelyek döntő részben ugyancsak már Kelet-Európában váltak sajátjaikká. E foglalkozások rendje megfelelt az etnogenetikus és nyelvi csoporttagolódásnak. A magyar cigányok tradicionális foglalkozása a vályogkészítés, a paraszti építőipar sármunkái lettek, és a zenélés; a román cigányok nagy része teknőkészítő és favágó, egy elkülönülő kisebb csoportja kosárfonó lett, az oláh cigányok összefoglaló csoportján belül pedig a törzsi tagolódásnak megfelelő foglalkozási megoszlás jött létre: az egyes vérségi alcsoportok a társadalmi munkamegosztás síkján mint lókereskedők, szegkovácsok, rézművesek, üstfoltozók, gyógynövénygyűjtők, vásári szórakoztatók (utóbbiak a Dunántúl német anyanyelvű, ún. vend cigányai) stb. különültek el egymástól. Az eltérő történet, esetenként az eltérő nyelv vagy dialektus és a kialakult társadalmi szerep eltérései következtében az egyes csoportok a közelmúltig igen kevésbé érintkeztek egymással, együttesüket közösségtudat helyett inkább az egymás közti ellentétek jellemezték, a csoportok közti vérségi keveredés ritkaságszámba ment. Miközben a magyar cigányok történetük jobb periódusaiban számottevő mértékben keveredtek a nem cigány környezettel, nem elhanyagolható mennyiségben felolvadtak vérségileg vagy asszimilálódtak kulturálisan, addig cigánycsoportok közötti házasság egészen a XX. századig úgyszólván nem fordult elő. Mi hát akkor a cigánylét központi, konstans meghatározója, a definíció kulcsa? Milyen kritérium alapján tekintünk 350-360 ezer magyar állampolgárt „cigány”-nak? Paradox módon egyetlen tényezőt tudunk megnevezni: cigány az, akit környezete cigánynak tekint. (Ilyenformán „cigány” lehet az az értelmiségi is, akiről környezete tudja, hogy cigány szülők gyermeke, vagy akit rasszkaraktera alapján „cigány”-ként azonosítanak; „cigány” az is, aki szakít övéi életmódjával, és nem vallja magát cigánynak, vagy – sőt akár – az is, aki nem cigány környezetéből kiválva egy cigánynak tudott csoporthoz csatlakozik, ott vérségi kapcsolatot létesít, átveszi a csoport életmódjegyeit; „cigány” a vörös hajú, kék szemű, Wolfinger családnevű dunántúli vásári céllövöldés – hogy csak néhány határesetet említsek.) Definíciónk csak látszólag tautologikus, mert a külső minősítés kemény társadalmi tény, önmagában is alkalmas lehet arra, hogy egyének vagy embertömegek sorsát súlyosan befolyásolja, és meghatározóan visszahasson tudatukra is. A „cigány” nem eredeti, saját népnévük a cigánynak nevezetteknek, a történelmi vándorút során ragadt rájuk – csupán *elfogadják*, letükrözik a többségi környezet minősítését. Ha cigánynak, cigányságnak van identitástudata, az már eleve mintegy negatív identitástudat, válasz, reflex. Stigmatizáció ez – „hátunkon a C betű”, ahogy a folklorisztikus cigány megfogalmazás mondja, s ez a C betű úgyszólván leradírozhatatlan. Mert a szociálpszichológiai mechanizmus általánosítja a

cigányokról szerzett valós tapasztalatokat, és az ezekből kialakított, végső formájukban már nem is valós tartalmú előítéleteit nyomasztó súllyal a cigánynak bélyegzett egyénre vetíti, úgyszólván megfosztva ezzel a humanizált kommunikációt, sőt egyáltalán a szabadon választott cselekvési stratégia lehetőségeitől. De a cigány-nem cigány reláció objektíve nehezebb korszakaiban még súlyosabbá is válhat e meghatározottság súlya: előállhat az a helyzet, hogy a többségi környezet egy hamis érdekellentét jegyében fogalmazza meg globális viszonyát a kisebbséggel, rákényszeríti e koncepciót a másik félre is, kialakul a mindkét oldalon átélt szembenállás s így tovább – ezekben a tényezőkben és veszélyekben kereshetjük jelenünk cigánykérdésének leglényegesebb elemeit.

Térjünk azonban vissza az összkép egyszerűbb konkrétumaira; kíséreljük meg felvázolni cigányságunk helyzetét és a környező társadalomnak a cigánysághoz való viszonyát.

TELEPÜLÉSI SZEGREGÁCIÓ

Az 1971. évi felmérés szerint a magyarországi cigányok lakásainak kétharmada volt elkülönült *telepeken*, azaz olyan zárt települési egységekben, amelyek a nem cigány települések szélén vagy a településektől távol feküdtek, többé-kevésbé homogén cigány népességnek adtak otthont, és a szociális követelmények normáinak nem feleltek meg. Az épületek (amelyeket általában a lakók maguk építettek, általában hulladékanyagból) műszaki állaga messze normák alatti, az egy főre jutó alapterület és légköbméter elégtelen, általában hiányzik a megfelelő ivóvíz, nincs csatornázás, nem megfelelőek vagy nincsenek is árnyékszékek, általában hiányzik a villany, gáz, nincs járda és szilárd burkolatú közút, a szolgáltatóhálózathoz, iskolához, közigazgatáshoz való kapcsolódás a távolság és az utak hiánya miatt elégtelen, a lakossági normáknak megfelelő higiéniai színvonal alapfeltételei sem adóttak stb.

Amikor a cigányság a középkorban a Kárpát-medencébe érkezett, vándorló életmódot folytatott, telepekről ebben az időben nem beszélhetünk. A gazdaságilag fejlettebb belső országrészben (tehát a mai Magyarország területén) a XVIII. században a vándorló közösségek letelepedése nagyjából megvalósult. Mária Terézia rendeletei előírták egyebek mellett a cigányok letelepítését – e törekvéseknek azonban inkább Erdély és a Felvidék vonatkozásában volt jelentőségük, az ugyanekkor készült, egymást követő összeírások az Alföldön és a Dunántúlon nagyjából már megtelepedett, nem migráns cigányságot rajzolnak elénk. A Mária Terézia-féle rendeletek ugyanakkor tiltották a telepszerű, szegregált letelepedést. Igen jellemző, hogy mégis éppen ebben a korban indult meg a telepek képződésének máig tartó folyamata. Somogy megyében például, ahol a XX. század első felében száznál több telepről tudunk, az 1779 évi összeírás még csak egyetlen telepet ír le, a falunkénti 1-4 család jellemzi a koncentráció igen alacsony mértékét. Számos máig is fennálló telep történetét éppen a XVIII. század második feléig követhetjük vissza. A korabeli rendeleteket tehát alsó szinten eredményesen szabotálták,¹ s a XIX. század folyamán a települési szegregáció közel teljessé vált. Századunk első felében a települési elkülönültséget mintegy 90%-osra vagy annál is magasabbra becsülhetjük, a teleplakók sorsát csak a városi muzsikusként (magyar) cigányok egy része, egyes vidékeken néhány anyagilag felemelkedett (oláh) cigány kupeccsalád, valamint az asszimilációhoz rendhagyó, egyedi utakat találó kisserék kivétel tudta elkerülni.

1964-ben rendelet született a jobbra cigányok lakta, „szociális követelményeknek meg nem felelő” telepek felszámolására. A rendelet az elköltözőknek kedvező kölcsönfeltételeket is biztosított. Főként e lökés nyomán indult meg az a folyamat, amelynek számottevő eredményeit már az 1971. évi adat – a telepen lakók aránya 2/3 – is kifejezi.

A telepek feloldódásának törvényesen is támogatott spontán folyamata azóta tovább

¹ 2

folytatódott – az eredményeket azonban nehéz számszerűen felmérni. 1978-ban egy államtitkári nyilatkozat 28 ezerre teszi a telepen lakók számát³ – ezzel szemben teljesen bizonyos, hogy 28 ezer *családnál* (= legalább 150 ezer ember) is több él még telepen. Egy nem publikált 1978. évi hivatalos adat szerint 81 ezer cigány él telepeken, a számba vett cigányok mintegy egynegyede – ez az adat azonban a helyi tanácsok jelentéseinek összegezéséből származik, s így ráfér az alapos forráskritika (egyrészt bizonyos települési koncentrációkat – ha azok közvetlenül a településhez csatlakoznak, vagy ha villanyáramot kaptak stb. – nem minősítettek „szociális követelményeknek nem megfelelő” telepnek, másrészt pedig a tanácsok minden esetben jelentik a telepek felszámolásában elért eredményeket, de általában nem szoktak említést tenni új telepek spontán képződéséről, holott ez is gyakori eset, és jelentősen befolyásolja az összképet). Summázva azt mondhatnánk, hogy a telepen lakó cigányok aránya ma is egyharmad fölött van, talán az 50%-ot is megközelíti – mivel azonban a „telep” pontos kritériumait meghatározni valóban nem könnyű, helyesebb, ha tárgyszerűbben közelítjük a kérdést, számba vesszük a konkrét fejleményeket, figyelembe véve a minőségi tényezőket is.

1. *A telepi létviszonyok* igen sok esetben *javultak*. A tömeges kiköltözések eredményeként a zsúfoltság – ha nem is a lakásokon belül, de a lakóépületek között – csökkent, a korábban egyöntetűen primitív, barkácsolt hajlékok sorában megszorodtak a műszaki állagukban magasabb színvonalú – téglafalú, cseréptetejű – épületek, néhol már körülkerítve. Néhol megtörtént a minimális közművesítés is: a telep legalább közutakat kapott, esetleg betonjárdát, kivételes esetekben villanyt is, vagy közös vécét is épített a helyi tanács, esetleg a szilárd burkolatú utak hálózata is elérte a telepet.

2. E pozitív folyamattal párhuzamos egy negatív folyamat: legalább ugyanennyi esetben tapasztalhatjuk, hogy a *telepi létviszonyok romlottak és romlanak*. Nemcsak azért, mert nem minden telepre vonatkozik a tömeges kiköltözés tendenciája (ha kisebb számban is, de vannak éppenséggel „virulens”, növekvő telepek is), hanem romlik a csökkenő népességű telepek helyzete is. E negatív irányú folyamat tényezői a következők:

a) A telepek infrastrukturális helyzetének javítása elé paradox módon éppen a telepek felszámolásának hivatalos programja görbít akadályt; ha ugyanis X telepet a terv szerint belátható időn belül fel akarjuk számolni, akkor természetesen nem fogjuk előbb drága pénzen közművesíteni. A telepfelszámolás elmarad, illetve elodázódik a beláthatatlan jövőbe, a telep hosszú távra ott marad mélyen a társadalmi normák alatti létviszonyok közepette. E kelepce is egyik igen lényeges oka, hogy a fennmaradt telepeken a közműviszonyok vagy semmit, vagy csak minimálisan javultak, a „minimális” javulás pedig az emelkedő társadalmi normákhoz viszonyítva relatív romlást jelent.

b) Meghatározó tényező, hogy a kiköltöztetés szelektív elvű volt: a „legjobb”, a társadalmi normáknak anyagi színvonalban, életvitelben, viselkedésben leginkább megfelelő családok juthattak hozzá. Ezért a telepeken visszamaradt népesség kontraszelektált, a szó biológiai, gazdasági, kulturális és morális értelmében. Olyan háztartásokat hagyott vissza az átrendeződés, amelyekben a kereső öreg, beteg; csonka családokat, sokgyerekes családokat, egyensúlyukat veszített családokat. A visszamaradtak olyan (csonka) közösségeket alkotnak tehát, amelyek cigányságunk egészénél vagy átlagánál kedvezőtlenebb képet mutatnak: nyomort, kirívó elesettséget és esélytelenséget. A telepek morális arculata is ennek megfelelő.

c) Részben e tényezőn túlmutató jelenség a megmaradt telepek slumosodásának folyamata. Archaikusabb vidékeinken, például Somogyban elvértve megtalálhatjuk még a cigánytelepnek azt a muzeális típusát, amely egy tradicionális kultúrájú, társadalmi szervezetében szorosan kötött, mindennapjaiban a részletekig szabályozott népességnek ad alacsony színvonalú, de a lakók emberi tartásának megfelelően rendezett és tiszta otthont – nagyjából ilyennek kell elképzelnünk a fél évszázaddal ezelőtti telepek döntő többségét. Fontos tudnunk, hogy ehhez képest másodlagos jelenség a társadalmi, kulturális és morális

szétesettséget tükröző jelenkori slumtelep, amely túl az infernális higiéniés viszonyokon melegágya mindenfajta devianciának. A harmincas, negyvenes és ötvenes években igen gyakori volt a telepek hatósági átköltöztetése és összeköltöztetése, ami minden esetben összezúzta az érintett közösségek természetes úton létrejött társadalmi struktúráját, és jelentősen meggyorsította a slumosodást. A másik jellegzetes szituáció, amelyben slumtelepek jönnek létre, az ipari nagyváros periferiája – az urbanizáció ilyesféle árnyéksávjában hatványozódik a függőségi helyzet és a marginalizáltság tudata. Kevésbé látványos, de egyértelműen meghatározható slumosodásról számolnak be a legtöbb falusi és kisváros széli cigánytelep lakóival készített mélyinterjúk is.

3. A hatvanas évek második felében és a hetvenes évek első felében a telepek feloldódásának folyamata lendületet vett – a lendület azonban a hetvenes évek végére erősen lefékeződött, megtorpant. Egyrészt azért, mert a kiköltözéshez biztosított pénzügyi hitel esetenkénti keretösszege – a kétszeri emelés dacára – már távolról sem elegendő sem egy lakás megvásárlásához, sem felépítéséhez. Másrészt a már említett szelektív elv következményeként: mivel a kontraszelektált, máig telepen rekedt családok – éppen a legdrámaibban rászoruló! – nem rendelkeznek a kölcsön feltételeivel és a kölcsönösszeget kiegészítő saját anyagi tartalékkal. Harmadrészt: mivel a gyakori hivatkozás szerint nem áll rendelkezésre a szükséges építőipari kapacitás. Negyedrészt: jelentősen fékezik a telepek feloldódásának folyamatát a cigánysággal kapcsolatos előítéletek, diszkriminatív modellek is. Ez részben az alsó szintű hatóságok magatartásában fejeződik ki, amely gyakran teljesen passzív (a központi programot szabotálva például több megye felhasználatlanul hagyja és visszafizeti a telepek felszámolására kapott pénzügyi keretet). De túl ezen: társadalmunk egyre kevésbé hajlamos befogadni a telepekről beköltözni próbáló, asszimilálódni vágyó cigány családokat, minden törvényes és törvénytelen eszközt megragad a beköltözés megakadályozására. A máig megmaradt és várhatóan hosszabb távon is maradó telepek problematikája rokon a tanyakérdéssel és az aprófalukérdéssel: eltüntetésük érdekében fejlesztésük elmaradt, eltüntetésük azonban nem sikerült, s így mint meghatározó élettípus hosszú távra konzerválnak, sőt örökítenek át egy társadalmi norma alatti létformát.

4. Mindeddig csak a „szociális követelményeknek meg nem felelő, klasszikus cigánytelepekről volt szó, holott problémájuk aligha választható külön a települési szegregáció tágabb problémájától, a gettókérdéstől. A cigánygettóknak a klasszikus telepeken kívül több változata ismeretes:

a) Már a XIX. századtól gyakori volt az a spontán fejlemény, amelynek során faluk vagy kisvárosok egy-egy utcájában koncentrálnak a cigányság – főleg magyar cigányok, muzsikások -, nem éppen a klasszikus telepekre jellemző települési és lakásviszonyok mellett, de a korabeli normák alsó határán és szegregáltan (pl. Szolnok, Csurgó).

b) A telepek felszámolását célzó erőfeszítések gyakran ehhez hasonló települési képződményeket hoznak létre: települések belterületén a legértéktelebb, műszakilag elavult utcák vagy körzetek kerülnek fokozatosan cigánykézre, válnak mindinkább homogén lakosságú gettókká (pl. Siklós vagy Budapest több körzete).

c) A cigánytelepek felszámolása igen gyakran formális marad: a telepen lakóknak katonai célra épült barakktelepeken (pl. Szolnok) vagy régi uradalmi cselédházakban (pl. Kaposvár) adnak szükséglakásokat – az új települési koncentráció ugyan nem éri el a társadalmilag érvényes normák szintjét, hivatalosan mégsem sorolják a „szociális követelményeknek meg nem felelő” kategóriába.

d) A telepek felszámolását célzó 1964. évi rendelet előírta a telepről kiköltöző cigányok szórt telepítését; a gyakorlatban azonban – bár általában maguk a költözők is a szórt telepítést igényelték – a rendeletnek e passzusát figyelmen kívül hagyták, leginkább az építkezések felvonulási költségeinek megtakarítására hivatkozva. Akár ún. „Cs” (csökkentett színvonalú) lakásokat építettek, akár más, jobb típusútervek alapján dolgoztak, akár a telepfelszámolás

jegyében, akár „belvizes” vagy „árvizes akció” keretében valósult meg az építkezés, a cigányokat az esetek többségében zárt egységben telepítették. A település szélén húzódó utcásor igénytelen egyenházai, az új Dankó Pista utcák ma már jellegzetes „színfoltjai” falvainknak és kisvárosainknak. Előnyük a klasszikus telepekkel szemben, hogy műszaki színvonaluk – ha nem is haladja meg a társadalmi norma legalsó határát – kétségtelenül magasabb a telepínél. Óriási hátrányuk azonban, hogy – éppen magasabb műszaki értékük miatt nem ítélték lebontásra, mint a telepek – ezek az új gettók tehát hosszú távon tartósítják a cigányság települési szegregációját.

e) Az Alföld tanyás vidékein megfigyelhető egyes tanyakörzetek slumosodása és egyben elcigányosodása. A mechanizmus lényege: a tanyai lakások részei a település lakáskontingensének, egyes körzetekben nem nélkülözhető, de legértékeltenebb részei; így egy nyomországon élő réteg (ismét csak leginkább csonka családok, minimális járadékból élők, morális egyensúlyukat veszítették) a különbözőzeti összegért vállalja a lakáscserét és vele a minden tekintetben előnytelen helyzetet; amikor egy-egy ilyen körzet cigány lakóinak aránya túllép egy kritikus határon, a lakások piaci értéke ugrásszerűen tovább csökken, és végső lökést kap a nem cigányok elköltözése.

f) Hasonló mechanizmus útján történik a Dél-Dunántúlon, Nyugat-Dunántúlon és az északi országrész aprófalvaiban is az elcigányosodás; a folyamat végpontján homogén cigányfalvakat találunk.⁴

A települési szegregációból való kilépés az asszimilációnak egyrészt feltétlen velejárója – az asszimiláció útjára lépett család mindenáron kiszakítja magát a szegregációból –, másrészt feltétele az asszimilációnak – a társadalmi segítséggel a szegregációból kilépő családok esélyt nyernek az asszimilációra. Az összefüggés fordítva is fennáll: a szegregációból kilépni nem tudó családok képtelenek az asszimilációra, azok a kilépett családok pedig, amelyeket új lakóhelyükön utolér a szegregáció, disszimilálódnak.

Ha a klasszikus cigánytelepek lakosságát cigányságunk egészének 40%-ára becsüljük, további legalább 30%-ot hozzá kell ehhez tennünk: a nem kimondottan telep jellegű gettók lakosságát. A többé-kevésbé szegregált települési viszonyok között élő cigányok aránya így 70% körül vagy inkább fölött van. Fontos tudnunk, hogy számukra a szegregáció nem maguk választotta élethelyzet, hanem elháríthatatlan kényszer. Annyit jelent ez, hogy cigányságunk legalább 70%-a számára nem biztosítjuk a vágyott asszimiláció elemi alapfeltételeit. (Nem jelenti ez természetesen azt, hogy a további 30% asszimilált lenne – ők csupán a talán legalapvetőbb előfeltétellel rendelkeznek már.)

A mintegy 40%-nyi telep népesség fékeződő ütemben ugyan, de csökken, és valamelyes csökkenés a továbbiakban is várható. A ma kb. 30%-ot kitevő nem telep, de gettólakó cigányság száma és aránya azonban inkább növekedni látszik. Egészében úgy tűnik, hogy a szegregációban élő cigányság aránya a hetvenes évek végén 70% körül stagnál, és nem kizárt, hogy a jövőben egyenesen emelkedni fog. (Az összkép persze nem statikus, ellentétes irányú mozgások mobilizálják. Rendkívüli egyéni erőfeszítések eredményeként létezik egy asszimilációs vonulat: a feloldódó telepek népességének egy része nem szegregált települési viszonyok közé kerül stb. – a folyamat azonban reverzibilis: megfogható egy disszimilációs vonulat is.⁵ Más szóval: a cigánytelepek felszámolására irányuló állami erőfeszítések talán javítottak valamit a cigányság anyagiakban mérhető élethelyzetén, ám az erőfeszítések végső soron nem bizonyultak elégségesnek az asszimilációs feltételek megteremtéséhez.

MUNKAERŐ-PIACI SZEGREGÁCIÓ

A középkorban a bevándorló cigányok a foglalkozási struktúra periferiáján helyet kaptak – például hóhérok, dögeltakarítók voltak. Valószínű, hogy már a vándorlás idején szerepet kaptak a hagyományos fémműves-foglalkozások is, más foglalkozások később, a Kárpát-medencében tradicionalizálódtak (pl. a sár- és vályogmunka, csak viszonylag később a

muzsikuszfoglalkozás, a tollkereskedés stb.). A XIX. századra viszonylag rendezett kép alakult ki: a még feudális berendezkedésű társadalomban a cigányság integrált helyet kapott, a települési szegregációhoz hasonlóan rögzült a foglalkozási szegregáció is; e rendszerben a cigányság következetesen elkülönített hellyel rendelkezett, s legalsó hellyel – ez azonban mégiscsak *hely* volt, fix szerepkör a társadalmi munkamegosztásban és a patriarchális értékrendben. Komolyabb zavarok akkor álltak elő, amikor a kapitalista tömegtermelés kikezdte a tradicionális foglalkozások létjogosultságát: fokozatosan megszűnt a cigányok készítette kézműipari termékek (kovácsmunkák, rézkészítmények, kézi faragású faárúk stb.) kereslete. A két háború közötti időszakra a helyzet már súlyossá vált: a megnövekedett létszámú cigányságnak a tradicionális foglalkozások már a megélhetés alsó szintjét sem biztosították, általában legfeljebb mint kiegészítő jövedelemforrások őrződtek meg, s cigányság döntő többsége falusi munkanélkülivé vagy félmunkanélkülivé vált, részévé a hárommillió koldusnak. Az új orientáció ebben az időben az alkalmi mezőgazdasági napszámmunka, amely a teljes létbizonytalanságot jelentette, s így szükségszerűen kiegészült koldulással, sőt egyes csoportoknál, egyes vidékeken foglalkozásszerű lopással is. A deklasszációs folyamat a negyvenes években fejeződött be. Ekkor a korábbi fogyasztó réteg eltűnése révén megszűnt a nagy múltú muzsikuszfoglalkozás piaca (más kérdés, hogy később, a hatvanas évektől részben regenerálódott), s a többi tradicionális foglalkozás maradványait is elsöpörte a történelem. Ezzel a cigányság hatalmas, keményen megszenvedett történelmi tőkéje semmisült meg. A fejlemények mély tudati defektussal is jártak, azért is, mert az új hivatalos értékrendben a tradicionális foglalkozások legtöbbjét (a kereskedést, a magánüzemű kézműipart, a szórakoztatóipart) antiszociális magatartásként tüntette fel.

1945-ben a hárommillió koldus sorsát a földosztás volt hivatva megoldani – e nagyszabású társadalmi átalakulásból azonban a cigányság kimaradt: a cigányok vagy nem is igényeltek földet, vagy igényeltek, de – ritka kivételeket nem számítva – nem kaptak. (Gyakori eset volt, hogy nem cigány agrárnincstelenek is tartózkodtak a földigényléstől, őket azonban a politikai agitáció hamar meggyőzte – a cigányok irányában ilyen agitáció nem folyt.) E történelmi mulasztás annál szembeszökőbb, mivel cigányságunk számottevő része (talán harmada) ebben az időszakban mezőgazdasági alkalmi munkás, agrárnincstelen volt (és ilyenformán maradt is tovább).

Az ötvenes években történt a magyarországi cigányság sorsában először pozitív változás, a munkanélküliség megszűnése révén. Bár a cigányok mind biológiai, mind pszichikai kondíciójukat, mind tradícióikat és általános kultúrájukat tekintve igen kevésbé feleltek meg az előttük új világként megnyíló ipar és építőipar igényeinek, az extenzív iparosítás időszakában a tömegmunkaerő kereslete olyan erős szívóhatást gyakorolt, hogy nehezen és nem máról holnapra, de kialakult az új orientáció.

A hatvanas évek közepére vagy végére a munkaképes korú cigány férfiak munkába állítása nagyjából befejeződött. Ma az aktív korosztálynak országosan közel 90%-a munkavállaló – tekintettel a rokkantak és betegek magas számára, ez nagyjából teljes foglalkoztatottságot jelent. További tartalékok mozgósítása csak a nők munkába állításával történhetne (a foglalkoztatottság szintje itt 40% alatt van), ennek azonban több, nehezen áthágható akadálya van:

1. Távolról sem elegendő az óvodai-bölcsődei férőhelyek száma 2. Amennyiben volna is óvoda és bölcsőde, a diszkrimináció akadályozza, hogy oda cigány gyerekek megfelelő arányban bejussanak (akkor is, ha rendeletek biztosítanak elsőbbséget nekik), de 3 a tradíciók is gátolják, hogy cigánycsaládok gyerekeiket óvodába-bölcsődébe járassák. 4. Nincsenek is megfelelő munkahelyek a cigány női munkaerő foglalkoztatásához. A cigányság döntő többsége falun él, ahol általában is súlyos probléma a női munkaerő elhelyezése, a kevés helyi vagy közeli munkahely nem elsősorban az okkal vagy ok nélkül értéktelennek tartott, de mindenképpen kezdő, gyakorlatlan cigány jelentkezőknek jut. A lehetséges munkahelyek

távol vannak, az ingázás terhét nőktől megkövetelni aligha lehet. 5. Akadályozzák a munkába állást a tradíciók is, melyek szerint a cigány nő helye a háztartásban van. – Mindezek szerint a helyzet további gyors javulása aligha várható, és általánosságban leszögezhetjük, hogy a foglalkoztatottság további kiterjesztésétől előrelépés már nem remélhető – ez a helyzet immár a hatvanas évek vége óta.

Azóta az új foglalkozási struktúrának inkább a hátulütői váltak egyre feltűnőbbé, nevezetesen a következők:

1. A cigányság csaknem teljes tömege kvalifikálatlan munkaerőként jelentkezik a munkaerőpiacon. Ez több, súlyos hátrányos következménnyel jár: alacsonyabb bérszinttel; beszűkült választási lehetőséggel; eleve alacsony – a legalacsonyabb – társadalmi presztízzsel; a munkához való viszony egy speciális típusával: ebben a szektorban a legteljesebb a munkától való személyes elidegenedettség, ezzel is összefüggésben súlyos a frusztráció; stb.

2. Részben az alacsony kvalifikációs szintből, részben pedig diszkriminációs okokból a cigány munkavállalók döntő többsége (mintegy 80-90%-a) nem lakóhelyén kap munkát, hanem napi vagy még gyakrabban heti ingázó. A cigány munkavállalóknak közel egyharmada Budapestre jár (ők teszik ki a Budapestre ingázó munkásoknak csaknem egynegyedét), sokszor igen nagy távolságról is; a többi ingázó cigány munkás (60%) vidéki ipari centrumok „vendégmunkása”. A hetvenes években történt némi kiegyenlítődés a magyar ipar földrajzi elosztásában, az ily módon „hazakerült” munkások azonban éppen nem a cigányok voltak. Az ingázás igen súlyos plusz fizikai terhelést jelent a cigány munkavállalóknak, ezenfelül pedig meghatároz egy specifikus életmódot és kulturális szintet-karaktert.

3. A hatvanas évektől a magyar munkások gazdasági aktivitása számottevő mértékben az ún. második gazdaság irányába terelődött, a jövedelmek egyre tekintélyesebb része származik a második szektorból. E tendenciából a cigányság úgyszólván egészében kimaradt, főként azért, mert az ingázó munkásnak általában nincs lehetősége pluszmunkát vállalni – de azért is, mert általában nem rendelkezik az informális munkaerőpiacon a szükséges személyes összeköttetésekkel. Amennyiben sikerült is a cigány munkások egy kisebbségének helyet találni a második gazdaságban (pl. építőipar, kubikmunka stb.), helyzetük nem cigány társaikhoz képest itt is hátrányos: nagyobb munkaráfordítással kisebb jövedelemért dolgoznak, igen gyakran a feketemunka-piac szervezőitől is kizsákmányolva. Aligha tévedünk, ha az így adódó jövedelemkiesést az összjövedelem 30%-ánál is magasabbra becsüljük.

4. A cigányság azon belül is, hogy a cigány munkások segédmunkások és ingázók, a munkaerőpiac periferiáján kap helyet. Az ötvenes években már az induló helyzet is igen kedvezőtlen volt, a munkaerő-piaci marginalizálódás azonban azóta is folyamatos, a hetvenes évek végére pedig olyan méreteket ölt, hogy munkamegosztási vonatkozásban is szegregációról kell beszélnünk. A folyamat végpontján kialakulnak azok a munkahelyek és munkakörök, amelyek zömében vagy kizárólag a cigány munkaerővel töltődnek meg, míg a többi munkahely és munkakör egyre inkább bezárul a cigány munkavállalók előtt. A „cigánymunkakörök” az ingázó segédmunkás kategóriáján belül a következők: építőipari segédmunka, köztisztasági munkák, földmunkák (kubik, mélyépítés, téglagyár), bányamunka, mezőgazdasági szezonmunkák stb. – tehát olyan szerepek, amelyeket hasonló kvalifikációs szintű nem cigány munkavállalók nem vállalnak (és amelyeket módjuk van nem vállalni): speciálisan nehéz fizikai munkák, egészségre súlyosan ártalmas munkák, a bérpolitika szeszélyei folytán feltűnően alulfizetett munkák és valami egyéb okból hagyományosan megvetett munkák. Külön is említést érdemelnek a rendkívül hátrányos mezőgazdasági idénymunkák, amelyeket a nagyüzemek az adott termékszerkezet és technológia mellett nem képesek nélkülözni (illetőleg: mivel rendelkezésre áll az olcsó cigány munkaerő, semmi nem kényszeríti őket e munkák kiiktatására), s ezért több-kevesebb tudatossággal gátolják a cigány

munkaerő lekötődését, hogy a mezőgazdasági munkaerő-tartalékokat céljaikra biztosítsák – csakúgy, mint ahogy ezt a századforduló és a század első felének mezőgazdasági nagyüzemei tették (akkor még nem cigányokra szorítkozva).

A vázolt helyzet immár a belső gyarmatosítás képét mutatja. A probléma cigányvonatkozásai nem választhatók el egyes elmaradt földrajzi régiók általánosabb munkaerő-piaci problémáitól, de az antropológiai-etnikai diszkrimináció tényezője révén specifikusak, és minden regionális keretű gondnál súlyosabbak, az oldódás tendenciájára pedig éppenséggel semmi jel nem vall, még annyira sem, mint a települési szegregáció esetében.

ANYAGI HÁTRÁNYOK

A cigányság hátrányos helyzete *egyrészt* anyagiakban mérhető. A magas termelékenység, a társadalmi átlagtól eltérő családnagyság (1971: 4,5 fő, szemben az országos átlaggal: 3,2 fő) eredményezi, hogy bár a munkaképes korú cigány férfiak közel a társadalmi átlagnak megfelelő arányban végeznek munkát, az egy keresőre jutó eltartottak száma a cigánycsaládokban döntően magasabb a társadalmi átlagnál (2,2 – az országos átlag: 0,8). A társadalmi munkamegosztásban elfoglalt kedvezőtlen helyzet eredménye, hogy a döntő többségben kvalifikálatlan cigány dolgozók átlagos keresete jelentősen alacsonyabb a társadalmi átlagnál. A kvalifikációs szinten túl összetett okai vannak annak, hogy még azonos kategóriákon belül is alacsonyabb a cigányok jövedelme a kategória átlagánál (1971: cigány szakmunkás: 2090 Ft, nem cigány szakmunkás: 2700 Ft; stb.). Mindezek folytán 1971-ben a magyarországi cigány háztartásokban az egy főre eső jövedelem átlagosan 540 Ft volt, miközben a magyarországi háztartások átlagában ez az összeg már 1500 Ft körül mozgott (1972. 1586 Ft).

További hátrányokat mérhetünk, ha a nemzeti jövedelem újraelosztásának rendszerét vesszük elemzés alá. A munkás az általa termelt javak értékének csupán egy hányadát kapja meg munkabér formájában; a többit az állam visszatartja egyrészt az államapparátus működési költségeire, a hadügyi kiadásokra és a távlati fejlesztésekre, másrészt pedig hogy – úgymond társadalmi hátrányokat kiegyenlítő – közvetett, béren kívüli juttatások formájában ossza el azt. Ez a közvetett újraelosztásra kerülő tétel a közvetlen, bérszerű juttatások tételének mintegy felére tehető, a belőle való részesedés viszont igen differenciált. Tekintsük át ilyen szempontból is a cigányság helyzetét:

- Állami (tanácsi) bérlakásban a cigányságnak csupán 11,6%-a lakik (1971), sokkal kisebb hányada, mint a nem cigánycsaládoknak; részben azért, mert a cigányok háromnegyede falun él, ahol úgyszólván egyáltalán nincsen állami lakás – ez a körülmény azonban csupán a hátrányos helyzet létrejöttét magyarázza, hiszen az összefüggés megfordítható: a cigányság háromnegyede épp azért lakik falun, mert – bár általában a városi munkaerőpiacon érdekelt – nem juthat városban bérlakáshoz; a lakáshoz jutásban a cigánycsaládok hátránya a leghatározottabb diszkrimináció útján valósul meg.

- A cigányok, mivel túlnyomórészt telepeken, falun laknak, a társadalmi átlagnál hasonlíthatatlanul kisebb arányban részesülnek az infrastrukturális beruházásokból. Lakásaikban nincs villany (43,9%), vízvezeték és csatornázás (91,9%), a ház előtt nincs járda, szilárd burkolatú közút, de mivel járművekkel nem rendelkeznek (motorkerékpár, autó a családok 2, illetve 0,6%-ában van), nem használják az országutakat, autóparkolókat sem stb. (1971. évi adatok).

Tekintve a cigányháztartások igen alacsony vásárlóerejét, az átlagosnál kevesebbet vásárolnak a szubvencionált árukból és szolgáltatásokból. (E tekintetben kivétel a tömegközlekedés, amelynek „kedvezményéből” – főként az ingázómunkás-életmóddal összefüggésben – az átlag fölött részesülnek.)

- Bár a cigányság biológiai kondíciója mélyen a társadalmi átlag alatt van, a társadalmi

átlag alatti arányban veszi csak igénybe az egészségügyi ellátás juttatásait.

- A cigányság aránytalanul kis töredékét élvezzi csak annak a társadalmi ráfordításnak, amelyet az oktatási tárca „újraoszt”. Átlag alatti a kollégiumokban elhelyezett cigány tanulók száma is (nem számítva az állami gondozottakat).

- Némileg hasonló a helyzet a közművelődés területén is; kivétel a mozi- (a cigányságnál a mozilátogatás a lakossági átlag fölött van) és a tévéfogyasztás (ez kb. átlagos), de éppen az anyagilag is igényesebb közművelődési fogyasztás a lakossági átlag alatt van.

Nem jobb a helyzet a szűkebb értelemben vett szociális ellátottság terén sem:

- Nyugdíjat aránytalanul kevés cigány kap – az inaktív életkorú cigányok aránya feleakkora sincs, mint az összlakosság inaktív részéé, másrészt az inaktív életkort elérték is csak kevés esetben rendelkeznek a nyugdíjellátás bürokratikus feltételeivel (pl. mezőgazdasági idénymunkás volt, nem volt munkaviszonya, vagy volt munkaviszonya, de nem képes azt igazolni). Amennyiben cigányok mégis kapnak nyugdíjat, az a társadalmi átlagnál jóval kisebb összegű. E negatívumot nem egyenlíti ki az sem, hogy a cigányok körében az átlagosnál sokkal magasabb a rokkantnyugdíjasok átlagos összege ugyancsak a társadalmi átlag alatt van.

- Hátrányos helyzetben van a cigányság a családi pótlékot tekintve is, még akkor is, ha figyelmen kívül hagyjuk a munkaviszonnyal nem rendelkező eltartók eseteit. A jelenlegi rendszerben ugyanis e juttatás nem arányosan progresszív, hanem a háromgyerekes családot részesíti előnyben – a cigánygyerekeknek viszont csak kevesebb mint egyhatoda nevelkedik olyan családban, ahol három kiskorú gyerek van (további nem egészen egyhatoduk egy-két gyerekes családban és több mint kétharmaduk 4-9 gyerekes családokban nő fel). Ilyenformán ma Magyarországon az egy cigánygyerekre jutó családi pótlék összege alacsonyabb, mint az egy nem cigány gyerekre jutó összeg.

- Az óvodában és bölcsődében nevelt cigánygyerekek aránya igen alacsony (óvoda: kb. 25%-a, lakossági átlag: 84%), hasonlóan a szociális otthonokban elhelyezett idős és rokkant cigányok aránya.

- Üdültetési és gyermeküdültetési akciókban cigányok úgyszólván egyáltalán nem kapnak helyet.

- Egyedül a helyi tanácsok kezelésében lévő közvetlen szociális pénzsegélyekből részesedik a cigányság magasan a társadalmi átlag fölött, ezek azonban annyira jelentéktelenek, hogy inkább csak propagandisztikus jelentőségük⁶ van (negatív eredményű propagandisztikus jelentőségük).

A cigányok tehát, akik történeti okokból a leginkább lennének rászorulva a kedvezményezett támogatásra, nem kedvezményezettjei a szociálpolitikának, hanem éppenséggel teherviselői más, kedvezményezett társadalmi csoportok államilag szervezett támogatásának.

OKTATÁS ÉS MŰVELŐDÉS

1971-ben a magyarországi felnőtt cigányoknak csaknem 40%-a volt analfabéta, 8 osztály általános iskolai végzettsége csupán 10,6%-nak, középiskolai végzettsége 0,5%-nak, egyetemi-főiskolai végzettsége 0,1%-nak volt. Az analfabéták és a 8 osztály előtt megrekedtek korántsem csak az idősebb korosztályokban voltak találhatók, hanem igen nagy arányban azok között is, akik már 1945 után léptek iskoláskorba. 1971 óta a helyzet formálisan némi javulást mutatott. A hatvanas évek második felében elrendelt szigorítások óta a beiskolázás megközelíti a 100%-ot, 1978-ra a megfelelő korosztályoknak már 28%-a eljutott a nyolcadik osztályig. A lakosság átlagos iskolázottsági szintje azonban sokkal gyorsabban növekszik, így az abszolút számok emelkedését a relatív lemaradás fokozódása kíséri. A törvény előírta 8 általános iskolai osztály elvégzése a cigányság egésze számára még igen távoli vágyálom, mivel

- az iskolázottság alacsony szintje öröklődő természetű jelenségek (analfabéta és félanalfabéta szülők gyerekei az iskolában behozhatatlan hátrányban vannak) ;
- a sokgyerekes családok gyakran nem nélkülözhetik a felserdült, de még iskolás gyerek keresetének kiesését vagy otthoni munkáját;
- a szegénység kultúrájában jellemző korai házasság is gyakran csonkítja az iskolai tanulmányokra jutó időt;
- a túlkoros gyerekek (1958: 51%) gyakran felmentést kérnek, és általában kapnak is;
- a gyerekek anyanyelve jelentős hányadnál nem magyar, s ezt az oktatás nem veszi figyelembe (anyanyelvi oktatás sem a cigány, sem a román anyanyelvűek esetében gyakorlatilag nincsen) ; stb.

Mindezek az adatok csak a mennyiségi vonatkozásokról szólnak – ezekhez járulnak az oktatás minőségének jellemzői is. Növekszik a csökkent értékű, gyógypedagógiai és korrekciós osztályokba utalt – és igen sokszor reális ok nélkül oda utalt – cigánygyerekek aránya (a gyógypedagógiai osztály sok helyütt szinte azonos a cigányosztállyal), s ahol a cigánygyerekek egyéb megfontolások alapján elkülönített osztályokban, iskolákban tanulnak, ez az elkülönítés is gyakran csak diszkrét leple a csökkentett tartalmú oktatásnak (képesítés nélküli vagy büntetésből a cigányosztályba helyezett pedagógusok tanítanak összevont osztályokban stb.). A cigányok élményvilágában a frusztráció már az iskolával kezdődik: az esélytelen konfrontáció a nem cigány tanulókkal, az előítéletekkel való első találkozások taszító környezetté teszik számukra az iskolát, ahol kultúrájuktól, mindennapi életüktől távoli, idegen tananyagot kellene elsajátítaniuk – ez is oka a nagyarányú lemorzsolódásnak.

Az alacsony iskolázottsági szint következménye is az általános elesettségek és társadalmi marginalizálódásnak, de egyszersmind oka is – a kör itt is zárt.

Hasonlóan lehangoló a kép a közművelődés terén is. A tradicionális folklórkultúrának már csak egyes oláh cigány csoportoknál van jelentősége, de ott is lassú bomlás a sorsa. Az igen alacsony iskolázottsági szint, amelyhez egyes csoportoknál még nyelvi nehézségek is járulnak, és a szegénység életmódbeli meghatározói nem teszik lehetővé, hogy a lebomló folklórkultúra helyére értékes közkultúra kerüljön – a vákuumba a tömegkommunikáció és az utca közvetítette legsilányabb konzumkultúra törmelékei lépnek. Ennyiben részben egyszerűen a szegénység és a falusi népesség sorsában osztozik a cigányság, helyzete azonban e tágabb körön belül is speciálisan súlyos. A kulturális fogyasztásban nemegyszer a diszkrimináció is akadályozza (pl. falun gyakori, hogy a művelődési házban nem kap helyet), de legalább ennyire az a körülmény is, hogy az intézményesen „ráosztott” „kultúra” a cigányság kulturális hagyományait és reális, aktuális igényeit tekintve a fogyaszthatatlanságig idegen (pl. a békési cigányklubban a fehér „misszionáriusok” kispolgári illemszabályokra oktatják, „helyesen” enni tanítják az engedelmes klubtagokat).

EGÉSZSÉGÜGY

A cigányság súlyos helyzete leírható az *egészségügy, a biológiai kondíció* oldaláról is.

Itt ismét meghatározó szerepet játszanak a telepi életviszonyok, amelyek – különösen a slumtelepeken – nem teszik lehetővé az elemi szintű higiéné kialakulását. Az alacsony higiéné öröklődő jelenség, hosszú távon megmarad, és csak lassan javul olyan csoportoknál is, amelyek már megszabadultak a telepi létviszonyoktól (azaz. a „szegénység” mint kultúra funkcionál, időben és térben túlterjed az anyagiakban mérhető szegénység körén). Az összképen keveset változtat az asszimilációs törekvések útján elindult családok tipikus attitűdje, modellt követve mániákusan tisztálkodnak és takarítanak, olyannyira, hogy már diszfunkcionális tisztaságban élnek – e kompenzációs eredetű modell megvalósításához elsősorban lehetőségek kellene, azok pedig csak egy kisebbség számára adódnak. – További ártalomforrás a nem megfelelő, nedves, fűthetetlen lakás, az egészségtelen ivóvíz stb. A „szegény”-életmód pedig elégtelen táplálkozást jelent, elégtelen ruházkodást stb.

A másik meghatározó a munkaerő-piaci helyzet. A nehéz fizikai munkákat és az egészségre ártalmas munkákat a cigány munkavállalók úgy végzik, hogy ezekhez nincsenek történelmi tradícióik, igen kevésbé tudnak tehát energiáikkal és egészségükkel gazdálkodni, ráadásul a szükséges biológiai alapkondícióval sem rendelkeznek. Az egészségre ártalmas munkák a „nem jó” munkás egészségére is ártalmasak; igen gyakori eset azonban, hogy a cigány munkás messze az átlag fölötti teljesítménnyel próbálja kompenzálni anyagi és önérzeti hiányait, vagy a rá nehezedő morális nyomásra reagál irreális teljesítménytúlhajtással – s ez ismét csak fizikai károsodáshoz vezet. A rokkantak aránya a cigányok körében sokkal magasabb az összlakossági átlagnál, az öregek (60 év felettiek) aránya pedig feleakkora sincs, mint az összlakosság korosztályi megoszlásában.

Harmadik meghatározó az egészségügyi ellátottság hiányos volta. Magyarországon az egészségügyi ellátás látszólag hiánytalanul demokratikus: minden állampolgárra kiterjedő és ingyenes. Valójában azonban rendkívül differenciált. Az anyagilag magasabban álló rétegek anyagi erejüknek és társadalmi presztízszüknek megfelelő színvonalú egészségügyi ellátást tudnak biztosítani maguknak, miközben társadalmunk alsó rétege *csak* az ingyenes – és egyre silányabb minőségű – ellátáshoz jut. A cigányság nagy része egy *még* alacsonyabb réteget jelent, vagy más fogalmazásban: e rétegzett rendszeresen is kívül áll – amennyiben nem képes hozzájutni e kérdéses értékű alapellátáshoz sem, vagy csak igen hiányosan képes hozzájutni. Egyrészt konkrét akadályok miatt: az orvos messze van, a mentő nem tudja megközelíteni a cigánytelepet, ahol általában nincs segélykérő telefon sem, a cigánycsalád még az olcsó gyógyszert sem képes megvenni, nem nélkülözheti a táppénzes napok kieső keresetét stb. Másrészt nem képes hozzájutni szegénységekultúrájával összefüggő okokból sem: ahol ilyen kevésbé van mód az egészségügyi szolgáltatások igénybevételére, ott nem alakulhattak ki a szolgáltatások igénybevételének *szokásai* sem, vagy csak igen kezdetleges stádiumban vannak e szokások.

De nem alakulhattak ki ezen a szinten az egészséggel, a testtel való törődés szemléleti elemei sem. Igen jellemző, hogy például a sportolásnak a cigányéletmód-típusokban semmiféle helye, szerepe nincsen. A balatonberényi cigánytelep lakói nem szoktak vízisízni, vitolázni, evezni, korcsolyázni, a gyerekek úgy nőnek fel a Balaton partjától két kilométernyire, hogy soha nem strandoltak.

Cigányságunk döntő tömegének biológiai állapota kiáltóan rossz, messze az európai normák alatt áll. Az átlagos életkor mért értékei alacsonyabbak, mint egy XIX. század közepi magyar parasztfaluban voltak, egyrészt a magas termékenység, másrészt a nagyon kedvezőtlen halálozási viszonyok okából. Külön is mérhető a rendkívül magas csecsemőhalandóság.

Ami a cigányságra jellemző magas termékenységet illeti (1970-ben ez több mint kétszerese volt az országos értéknek, 32 ezrelék, azóta egyes földrajzi régiókban némileg csökkent), e jelenség, mint mindenütt a világon, cigányságunknál is következménye, velejárója a szegénység kultúrájának, de ugyanakkor oka is a szegénységnek: teljes foglalkoztatottság esetén is alacsony szinten tartja az egy főre jutó fogyasztást. Az önmagába visszatérő körből csakis az életszínvonal radikális emelése, a társadalmi átlaghoz való radikális közelítése útján remélhető kilépés. Minden olyan elképzelés, amely szerint akár a termékenység kérdésében, akár általában az egészségügy terén a felvilágosítás fokozásával, egészségügyi propagandával kell és lehet áttörést elérni, merő utópia. Az ismeretterjesztés szerepe másodlagos: helye van ott, ahol e viszonyok a primer meghatározók szintjén már előbbre léptek, és csak az ismeretek, a tudás hiányzik – más esetekben a tudás nem fogja helyettesíteni a lehetőségeket.

ASSZIMILÁCIÓ, INTEGRÁCIÓ

A cigányok diszkriminálásának vannak olyan következményei is, amelyek nem közvetlenül gazdasági-anyagi kihatásúak. Rövid fogalmazásban: azok a tudati formációk,

amelyek a cigányokat mint cigányokat minősítő társadalmi tudat kényszerű letükröződéséből adódnak. Az identitás zavarai: „Egy az emberi lét lehetőségeiből kirekesztett és megvetett embercsoporthoz tartozom, sorsom sem e közösség vállalásával, sem elutasításának kísérlete árán nem oldható meg – ki vagyok hát, és ki akarjak lenni?”

A diszkriminatív konfrontációt a többségi társadalom tudati arculata és ennek megfelelő viselkedése határozza meg – a kisebbség tudata és viselkedése függvénye, egyszerűen tükrözése ennek, amelyen önszántából nem lehet képes változtatni. Ha a többségi társadalom tudatában és cselekvő reagálásában a cigány „mássága”, fizikai lényének és kultúrájának idegen specifikumai, másrésről pedig a szegénység kultúrájának jegyei és az üldözöttség sebei az elutasítást, megvetést és kirekesztést hívják elő, létrejön az a circulus vitiosus, amelyből a szenvedő fél kitörni képtelen. „Más vagy mint én, ezért megvetlek és elutasítlak, hogy ne próbálhass olyan lenni, mint én” – a rendszer zárt és stabil.

A cigányság az 1940-es évekig egyértelműen nyomorba taszított és megvetett embercsoport volt. Amíg azonban – nagyjából a századfordulóig vagy századunk elejéig – integrált módon helyet kaphatott a magyar társadalomban, és nyomora a tömeges nyomor megvetettsége és egy kinyilvánított hierarchikus értékrend része volt, s ráadásul az éles szembenállást patriarchális gesztusok is tompították, ez a léthelyzet nem tűnt eleve kibírhatatlanak vagy ideologikusan emészthetetlennek. Érintkezés legalább a társadalmi struktúra két pontján adódott: a muzsikások főként az úri réteget szolgálták ki, amely szokásszerűen megalázta és patriarchális pózban alamizsnázta a cigányt. A cigány félben ez a helyzet a szervilizmus attitűdjeit alakította ki. Nem sokban különbözött ettől a parasztsággal szembeni frontvonal: a paraszt a maga kitaszítottságának torzképét látta a cigányban, elégtételül szolgált, hogy van, aki még nála is alacsonyabban áll – ennek megfelelően épp a társadalmi és kulturális távolság arányában (archaikusabb vidékeken kevésbé, mint polgárparasztok esetében, nem cigány szegényparasztok részéről általában kevésbé, mint a gazdagparasztság esetében) használták kapcarongynak a cigányt, miközben urikat is utánózva jótékonykodtak a lenézettekkel; paraszti humanizmus és presztízsszimbolikát is kifejező parasztgóg keveredett ebben a magatartásban, amely a szenvedő fél részéről nemigen válthatott ki mást, mint megalázkodó respektussal vegyített rejtett gyűlöletet. A cigányok kihasználták az adott társadalmi munkamegosztásból egyre gyérebben adódó gazdasági lehetőségeket, és alkalmasszerűen meglopták a kizsákmányolójuknak tartott parasztokat – élesebb konfrontációra azonban nem került sor, mivel paraszt és cigány érdekei rendezetten elkülönültek.

A két világháború közt a viszonylagos egyensúlyhelyzet érzékelhetően romlott. Mégis váratlanul érintette a cigányságot a háború alatt az a gátszakadás, amely egyszerre a népirtás poklába vezetett. Azok a drasztikus fejlemények, amelyek a cigányokat „faji” karakterük alapján helyezték törvényen kívül, és amelyek több tízezer magyarországi cigány fizikai megsemmisítéséhez vezettek (nagyobb arányú mészárlásra az összeomlás helyzetében már nem jutott idő), csak részben írhatók egy kényszerűen importált ideológia és politikai modell számlájára, legalább ugyanilyen mértékben társadalmunk belső defektusának termékei is voltak, a felelősség áthárítására, morális feloldozásra nincs mód. A társadalmi felelősség kérdése azonban a cigányok kiirtásának kérdése kapcsán utóbb fel sem merült, voltaképpen a történetek alapszintű felmérése sem történt meg. Nem ismerjük a náciizmus hazai cigány áldozatainak hozzávetőleges számát sem, emléküket egyetlen emlékoszlop vagy tábla sem őrzi (a hetvenes évek közepén Székesfehérváron egy cigányemlékmű terve olyan kínos feszültséget keltett, hogy a megvalósítás végül elmaradt). Hogy az üldözések idején voltak nem cigányok (főként parasztok), akik az üldözötteket bújtatni, menteni igyekeztek, azt szórványos visszaemlékezések is jelzik, de általában is valószínűsíthető – bár e próbálkozások alighanem azt az elégtelen szintet sem ütötték meg, amely a zsidók esetében regisztrálható, és semmiképpen nem voltak elegendőek ahhoz, hogy a cigányságban egy humánus, az

üldözöttekkel szolidáris vagy legalább rokonszenvező magyar társadalom emléke alakulhatott volna ki. Azok a cigányok, akiket a katonai összeomlás a gyűjtőtáborokban ért, hazaszivároghatva szegényes otthonaikat általában kifosztva találták – a helybeli nem cigány szegények és parasztok fosztogatták végig a kiürült telepeket –, de a túlélők nem ítélték olyannak az erőviszonyokat, hogy kérni vagy követelni mertek volna: „életben maradtunk, akik maradtunk, legyen ez elég” – és azóta sem történt sokkal több. Az a pénzbeli jóvátétel, amelyet az új német állam a nácizmus áldozataiért a hozzátartozóknak megajánlott, természetesen nem volt méltó ellenértéke a kioltott emberéleteknek – igen jellemző azonban, hogy a cigány áldozatokért járó összegek azóta sem jutottak el a címzettekhez: egyszerűen nem volt, aki közülük vagy képviselőjükben az igényt bejelentse és az igényjogosultságot bizonyítsa.

Társadalmi bocsánatkérés helyett hallgatólagos rehabilitáció, és az alkotmányban deklarált emancipáció – ennyi volt cigányságunk induló tőkéje 1945-ben. Anyagiakban, gazdasági lehetőségekben és morális tőkében semmi. S az új, demokratikus világból az első kószoló, hogy kifelejtődtek a földreformból. Sorsuk egy meghatározó súlyú negatív élménnyel terhelve ott folytatódott, ahol 1944-ben megállt az óra. Éppen mikor másoké, a többségé előreszaladni látszott. A diszkrimináltság és a nem cigány társadalommal való szembenállás tudata ezzel minden bizonnyal csak fokozódott bennük.

Pozitívan kell viszont megítélnünk a cigányság szempontjából az ötvenes évek fejleményeit: a munkanélküliség megszűnését, ami a tudat szintjén a progresszió élményét hozta – „megnyíltak a kapuk, most felemelkedünk, éppen olyanok leszünk, mint a magyar ember”. Részletkérdés, hogy ugyanebben a periódusban cigányságunk kulturálisan legszínvonalasabb csoportja, a városi muzsikás cigányság határozottan lefelé mozgott, deklasszáldott. Lényegesebb az az ellentmondás, hogy cigányságunk e nevezetes előrelépése a magyar társadalomtörténetnek egy progresszívnek éppenséggel nem ítélt korszakába ágyazódott, a cigányságnak és némileg még a nem cigány agrárproletariátusnak mintegy „külön” progressziója volt, amely nem kötődött a magyar társadalom általános progressziójához, sőt más osztályokban-rétegekben negatív asszociációkkal társult. Így egyszerre tapasztalhatta a cigányság, hogy bizonyos lehetőségeket nyitott számára az *állam*, ugyanakkor azonban a tényleges, mindennapi társadalmi gyakorlatban nem juthat presztízshöz és asszimilációhoz. Azaz a társadalompolitika „államosítása” azt eredményezte, hogy a cigányság szemléletében kettészakadt az állam és a társadalom; az előbbi az ajándékozó, a jóvátevő szerepében tűnt fel, az utóbbi pedig mint a pozitív állami szándékokat szabotáló, a diszkrimináló törekvésekből nem engedő gonosz. Másrészről a cigányság előrelépése a társadalomtörténelmi osztályainak-rétegeinek hátraszorításával párhuzamosan valósult meg – a cigányság szemében úgy tűnhetett: mintegy annak árán. Így tűnhetett: az új agrárpolitika második fordulója bebizonyította, hogy mégsem a földhöz jutottak jártak jól, ellenkezőleg, a parasztok becsapódtak, a cigány nevezhet – így tűnhetett ez nemcsak a cigányság, hanem a parasztság számára is. A putritelepről jött cigány azonos munkakörbe, bérkategóriába és névleg azonos elbírálás alá került, mint a földjét veszített, a tsz elől az iparba menekülő paraszt – ezt a falusi nem cigányok élték meg történelmi igazságtalanságnak, a cigányokat pedig hamis győzelmi tudattal, sőt kárörömmel töltötte el. A konfrontáció most már élesebb formákat is ölthetett, hiszen a cigány-nem cigány érdekek többé nem különültek el egymástól, a fejlemények bizonyos értelemben éppenséggel megszüntették a cigányság integrált helyzetét.

A „megajándékozottság” hamis élményét a cigányság – azért is, mert közben érzékelte, hogy a társadalmi közegben lehetetlen helyzetbe került, feszélyezettsége és veszélyérzete nem tudott oldódni – egyfajta hamis lojalitással reagálta le. E frázisos, felszínes hangütés egyébre nem volt jó, mint hogy az ötvenes évek társadalmi-gazdasági földindulását úgyszólván egyként szenvedő, a csendes rezisztencia állapotába eljutó magyar társadalom fokozódó

ellenszenvvel tekintsen a közös tragédia haszonélvezőjének látott cigányságra.

Az ötvenes évek cigányvontakozású eredményei a továbbiakban kevésnek és labilisnak bizonyultak, a történetek másodlagos következményei, tudati kihatásai annál súlyosabbnak. A hatvanas évek közepére-végére megvalósult a cigányság úgyszólván teljes foglalkoztatottsága – a megindult viszonylagos progressziót tehát ezen az úton folytatni már nem lehetett, új utak megnyitásához, következetes szociálpolitika kialakításához viszont hiányzott társadalmunkból a morális erő, és hiányoztak a politikai feltételek. Látszólag az anyagi potenciál hiányzott – valójában az eltökélt döntés, hogy a létező anyagi erőket erre a fontos célra kell fordítani. Egyidejűleg kiderült az elért eredmények viszonylagossága: világossá vált, hogy a kapott „ajándék”, a munka lehetősége önmagában nem teszi versenyképpé a cigányságot a társadalom egyéb rétegeivel-csoportjaival. Kiderült, hogy az ötvenes évek primer szintű eredményei és az előtérbe kerülő negatív meghatározók – a képzetlenség konzerválódása, a tömegessé váló ingázás stb. – okozati összefüggésben vannak, egyazon töről fakadnak. Az átalakulás, felemelkedés folyamata a hatvanas és hetvenes évekre megtorpan, érzékelhetővé vált a relatív lemaradás növekedése és a marginális helyzet stabilizálódása, s a cigányság progressziótudata ahogy jött, egy évtized múltával úgy el is enyészett. Maradványai jellemzően az ötvenes évek pozitív alapélményét átélő generációknál találhatók meg inkább, míg a fiatalabbak inkább a mai súlyos helyzet nézőpontjából ítélik meg a cigánykérdést. Megmaradt és regenerálódott viszont a szembenállás tudata-élménye a társadalom egyéb rétegeivel-csoportjaival egyenként és globálisan is a nem cigány társadalom egészével szemben. Ha korábban felszínes és frázisos volt a cigányságnak az államhoz címzett hűségnyilatkozata, most végképp kiüresedett és megmerevedett a frázis. Az ötvenes évek viszonylagos eredményeinek talaján, a kialakult lendületben a cigányság döntő tömegeinek vágya és direkt célkitűzése az asszimiláció volt: minden vonatkozásban elérni a társadalmi átlagot, megfelelni az érvényes társadalmi morálnak, normáknak, lehetőleg nyom nélkül eltűnni a társadalomban, a hagyományok és az etnikai karakter feladásával. Az általánosnak mondható képből némileg kivételnek mondhatók az oláh cigányság egyes vérségi csoportjai bizonyos földrajzi régiókban — náluk a tradíciók, a folklórkultúra, a nyelv erős csoportkohéziót és bizonyos különállástudatot eredményeznek („még”-kivételek). E kisszámú csoportok még strukturált társadalom, amelynek azonban folyamatban van a lebomlása, s így a különállástudat is csökkenőben van. Mellettük kialakulóban van a kivételnek egy másik formája („már”-kivételek): vegyes eredetű cigány értelmiségieknek egy még igen szűk köre, akik megpróbálnak a cigányságból öntudati tényezőt formálni. A két pólus közötti széles tömeg, a döntő többség tudati állapotának alaphangja a nem cigány társadalom ítéletének egyszerű letükrözésén alapul: „cigánynak lenni szégyen”, s ez a nem cigány lét formái felé hajtja őket. A helyzet kényszeréből adódó tudathasadás ez: egyrészt a szembenállás tudata, másrészt a felolvadni akarás a szemben állónak tudott többségi társadalomban. Az állami propaganda a tudatbefolyásolás szintjén támogatta, reális lehetőségként propagálta a cigányság asszimilációs törekvéseit – amelyek azonban, mint a hetvenes évek második felére egyértelműen kiderült, nem voltak reálisak, mert a tényleges feltételek megteremtése mind állami, mind társadalmi szinten elmaradt, és még a ritka egyedi esetekben is, az anyagi feltételek megléte, megteremtődése esetén is áttörhetetlen ellenállásba ütköztek. S így – talán ez a legfontosabb nívó a hazai cigánykérdésben – szemünk láttára kezd kialakulni a fordulat: cigányságunk tudatában, ha a vágyott asszimiláció végképp lehetetlenül, felvetődik újra az *integratív modell* szerinti út lehetősége vagy szükségéje.

Egyértelmű fordulatról ma még nem beszélhetünk, a jelzés inkább prognózisértékű. A képet számos ellentmondó részletvonás zavarja össze. Ilyen részletvonás például, hogy az utóbbi években jelentős cigánytömegek tájékozódnak vallásos ideológiák irányába; egyes vidékeken a katolikus (római és görög) egyház és a szektamozgalmak sikeres térítő tevékenységet végeznek a korábban vallásilag meglehetősen közömbös (pontosabban:

kevessé vallásgyakorló) cigányok körében. (A sikert részben az magyarázhatja, hogy a felekezeti gyülekezetekben -és talán csakis itt – a cigányok emancipált légkört találnak vagy vélnek találni.) Gyakran megfigyelhetők még olyan esetek is, hogy asszimilációra vágyó cigány közösségek mereven visszautasítják az integrációs-nacionalista ideológiával agitáló cigány értelmiségieket. A terepet ismerő kutató mégis kitapinthatja az integrációs tendencia körvonalazódását.

Hangsúlyozzuk: a cigánytömegek mindmáig asszimilációra törekedtek. Ha az asszimiláció nem valósult meg, az nem rajtuk múlt, nem a törekvés hiányát, hanem a lehetőségek elégtelenségét jelzi. Az asszimilatív út csődje a közvetlen jövőben a cigányság belső integrációjához vezethet: azok az eltérő eredetű, történetű, kultúrájú cigánycsoportok, amelyek korábban egymással nem érintkeztek, most a társadalmi környezet hatása alatt sorsközösségük tudatára ébrednek, a pejoráló „cigány” minősítést, amelyből eddig eredménytelenül próbáltak menekülni, kényszerűen felvállalják, és tartalommal töltik meg (szükségszerűen nacionális ideológiai tartalommal), és etnikai karakterük fenntartása -vagy éppenséggel kialakítása – mellett kérnek helyet a társadalomban. Az új integrációs modell azonban a nem cigány társadalommal való szembenállás jegyében alakulna ki, és ilyen módon aligha vezethetne társadalmi megbékéléshez, demokratikus szellemű kiegyezéshez. Ezen az úton a cigányság könnyen fogékonnyá válhat a nacionalizmus szélsőséges változatainak befogadására és kialakítására, és könnyen olyan fejlemények állhatnak elő, amelyek a hangsúlyok más irányba terelésével komolyan akadályozhatják a magyarországi cigánykérdés tényleges, szociál-ökonómiai alapozású megoldását.

De tegyük ismét hozzá: ha ezek a fenyegető jóslatok valóra válnak, az sem a cigányság „hibájából” fog történni – a többség viselkedésétől függő kisebbség ez esetben is kényszerpályán mozog.

Magyarországon a cigányság hivatalosan nem „nemzetiség”, kisebbségi jogai nincsenek.⁷ Hogy ez így van, abban az a vélhető politikai szándék fejeződik ki, hogy ne teremtsünk lehetőséget a cigánykérdés nacionális aspektusainak előtérbe kerüléséhez. E struccpolitika – amellet, hogy nyilvánvaló jogcsorbítást jelent – két nyilvánvalóan negatív következménnyel jár: cigányságunknak mint cigányságnak semmiféle érdek-képviselői intézménye, fóruma nincsen és nem lehet – s ha helyzetének ártértékelésével etnikai, nacionális közösségét keresi, ezt csakis informális szinten, intézményes kereteken kívül teheti és fogja tenni, e körülmény pedig külön is kiemeli e közösségkeresésben a szembenállás felhangjait.

KINEK A KÉRDÉSE A CIGÁNYKÉRDÉS?

Elsősorban természetesen a cigányoké, akik a történelmi kelepce áldozatai és foglyai, akik a normák szerinti élet javaiból kirekesztetten, az előrelépésre esélytelenül állnak, emberi jogaikban – ha nem is törvény szerint, de effektíve – korlátozva, emberi méltóságukban megalázva -elsődlegesen az ő ügyük a cigánykérdés. Döntő azonban, hogy megértjük: bár a játszmában elsődlegesen a cigányoknak nevezettek bőréről van szó, voltaképpen ugyanúgy problémája és veszedelme a cigánykérdés társadalmunk egészének. Szükséges tehát, hogy humanitárius gesztusokon túl a nem cigány fél mint saját létkérdéséhez is nyúljon e problémákhoz. És nemcsak presztízszokokból, nemcsak a nemzeti szégyen miatt, hanem ennél vulgárisabb okokból is: mert a cigánykérdés elmérgesedése *egész* társadalmunk morális és mentális higiéniájának végzetes megromlásával, a mindennapi üzemvitelhez szükséges alapegyensúly katasztrofális megbomlásával fenyeget. A cigánykérdést a mielőbbi megoldás irányába terelni: társadalmunk egészének alapvető érdeke.

Hogy a cigánykérdés kinek a kérdése, az felvethető egy másik nézőpontból is: ki oldhatja meg a cigánykérdést, vagy kinek kötelessége a megoldás? És itt azt kell leszögezni: elsőrendűen nem a cigányoké. („Nem gondolkodásmódjukat kell megváltoztatni, hanem helyzetüket. De van gondolkodásmód, melyet meg kell változtatnunk: azt a

gondolkodásmódot, amely a vesztest teszi felelőssé vereségéért.” – Kemény István.) Más közegben lefolytatott szociálpszichológiai megfigyelések és kísérletek bizonyítják: a kisebbségi problémák szenvedő alanyának egyik természetes ösztöne, hogy magában keresse a hibát, de amint megpróbálja magáévá tenni a többség kritikáját és követeléseit, azonnál kiderül: a másik fél viselkedése ettől nem változik, és legfeljebb a „na ugye, tudátok ha akarnátok! de már előbb kellett volna” gesztust hívhatja ilyen úton elő.⁸ A benyújtott számla hamis, ha ki is fizetik, a követelés marad. Másrészt: hogy azok a cigányokról szóló tapasztalatok, amelyek a számlán szerepelnek, mennyiben valósak, és mennyiben van egyáltalán mód arra, hogy objektív (történelmi, társadalmi) okokból létrejött tényezőkhöz, „hibákhoz” a nyomás alatt álló kisebbség változtasson, ezen a kérdésen vitatkozhatnak cigányok egymás közt. De sem nem ildomos, sem nem értelmes dolog, ha nem cigányok foglalják vádaskodásokba, programokba, ultimátumokba ilyen értelmű elvárásait.

A cigánykérdés pozitív alakulásának legfőbb akadálya a többségi társadalom részéről tapasztalható diszkrimináció s az ennek hátterében kitapintható előítélet-rendszer. Ha közéletünkben és hivatalos fórumokon a cigánysággal kapcsolatos előítéletek kerülnek szóba, a szokványos fogalmazás „a múlt maradványaként” „*még* meglévő” előítéleteket emleget. A tényleges helyzet ezzel szemben az, hogy az előítéletek társadalmi tudatunk számos szektorában ma is erősödnek, aktivizálódnak, újraképződnek,⁹ s a valóban történeti eredetű előítéletek újjal egészülnek ki. E jelenség szembetűnő okozati tényezői közül megragadhatunk néhányat:

- A települési koncentráció csökkenésével a cigányság megjelenik, szétszóródik a korábban zárt nem cigány lakóterületekben – ilyen úton növekszik az érintkezési és súrlódási felület, hangot kap az elutasítás.

- Hasonló hatású nagyvárosokban és ipari centrumokban a vendégmunkásfront létrejötte, amely ugyanígy mindennapivá teszi eltérő kulturális arculatú és színvonalú rétegek kényszerű érintkezését.

- Jelentősége lehet annak a mélyreható differenciálódásnak, amely társadalmunkban a hatvanas évekkel megindult – a differenciálódás érthető módon az érdeklődés előterébe állítja és neuralgikus kérdéssé teszi embercsoportok növekvő „más”-ságát. Részben a „szegénység szegényéről” van itt szó akkor is, ha párhuzamosan látszólag ellentmondó jelenségeket is regisztrálhatunk: társadalmunk éles féltékenységgel reagál a gazdag vagy gyarapodó cigány látványára is (ilyenkor már szinte a cigánynak az egyéni sikerhez való „joga” kap kérdőjelet).

- A leg súlyosabb tényező azonban e kérdésben minden bizonnyal a hamis propaganda. Amely azt a mítoszt terjeszti, hogy az állam önzetlen szociálpolitikát gyakorol, és súlyos anyagi terheket vállal a cigányság felemeléséért. Ez a beállítás (amelyet különben egyes asszimiláns cigányok is szívesen magukévá tesznek, vagy legalább lojalitásukat igazolandó visszhangoznak) azt a tévképzetet alakítja ki a nem cigány társadalomban, hogy a cigányok mások kárára kedvezményezettjei és haszonélvezői az állami elosztás rendszerének – se tévképzetek tökéletesen alkalmasak arra, hogy a nem cigányokat a cigányok ellen hangolják.

- Különösen ha emellett a hivatalos propagandának arra is gondja van, hogy a cigányellenes közvéleménnyel összekacsintva rémhíreket engedjen forgalomba kerülni egyes cigányok – és általánosítva: a cigányok – antiszociális magatartásáról, hogy hol félmondatos álinformációkkal, hol cáfolatok elmulasztásával tápot adjon annak a terjedő hamis szemléletnek, mely szerint napjaink emelkedő arányú bűnözése, a közbiztonsági viszonyok romlása szervesen a cigánysághoz kapcsolódó jelenség.

A kialakult helyzetben társadalmunk viszonya a cigány kisebbséghez súlyosan deformált, végzetesen rossz. Szerves része és kivetülése ez társadalmunk általános rossz közérzetének, a fejlődési zavarokból eredő általános deformációnak csak egy jellemző részlete.

Ha társadalmunk rétegei szerint tekintjük át a frontvonalakat, a már tárgyalt általános vonásokon túl a következő specifikus meghatározókat tapasztaljuk:

– A *vezetőréteg* nyilvános magatartását az a törekvés határozza meg, hogy elleplezze a botrányos ellentmondást a rendszer hivatalos ideológiája és a cigánykérdés állása között. Tehát nem tűri, hogy a kérdés mélységeibe hatoló elemzések kerüljenek a közönség elé,¹⁰ hamis propagandával igyekszik a témát a közgondolkodásból kikapcsolni. A nem publikus, privát vélemények szintjén pedig bűnbak szerepet kap a cigány; nem hálálta meg a politika jótéteményeit, és nyilvánvaló oka a látványos csődnek, így aztán további segítséget sem érdemel.

– Az *értelmiség nagyobb részének* magatartását leginkább a már-már kóros információhiány határozza meg. Direkt érintkezés ezen a frontszakaszon adódik legkevésbé, indirekt úton pedig nem is igen juthat valós és érdemi információkhoz az értelmiség. E helyzet létrejöttében szerepe van az elmúlt korszak társadalmi differenciálódásának is, amelynek eredményeként általában távolodtak egymástól társadalmunk rétegei, és a rétegek közti kommunikáció csatornái nemcsak ebben a speciális viszonylatban, hanem általában is nagyon beszűkültek – a Belváros ma kevesebbet tud a Józsefvárosról, mint például a harmincas években, a Pasarét lakói számára a hiányosan táplált, ruhátlan somogyi cigánygyerekek egyszerűen nem léteznek. De legalább ennyire szerepe van az értelmiségi kényelmi szempontokon alapuló politikai passzivitásának, annak az elég általános „megoldási” sémának, hogy az országos gondok szándékos eltávolításával próbálják biztosítani a mindennapi jó vagy elviselhető közérzetet. (Egy jellemző apróság: a szegényprobléma a mai Magyarországon igen jelentős; mindemellett – az egyházak igen szűkkörű akcióit nem számítva – az intézményes vagy privát kezdeményezésű jótékonykodás úgyszólván ismeretlen. A szegénykérdésnek természetesen nem megoldása a jótékonykodás, s a stílusában elhibázott gesztus még sértő, megalázó is lehet – hogy azonban tömegek súlyos nélkülözése ennyire ne váltson ki primer reagálást a társadalom nem nélkülözhető tájain, az abszurd, és Európában alighanem példátlan.)

– A *falusi lakosság* alapállását ma is lényegében egy polgár-paraszti értékrend határozza meg. Ebből a nézőpontból a cigányok polgáriatlan viselkedése az a vádalap, amely az elutasítást szüli: a gazdálkodni nem tudás, a lazább munkamorál, a teljesítmény-irányultság alacsonyabb szintje, a mindennapi élet általános szervezetlensége, a magas termékenység. Az elutasítás indulati töltése pedig az ötvenes években kialakult, fentebb már elemzett helyzeten alapszik, lényege a nem cigány falusiakkal látszólag egyenlő eséllyel és egyenlő bérrel munkához jutó, erre „érdemtelen” cigánysággal szembeni féltékenység, amely a cigánycsaládoknak a magyar faluk belterületén való megjelenése, házvásárlása ürügyén a szélsőségekig fokozódott. Lényeges fejlemény, hogy a hagyományos kultúrájú falu „paraszti humanizmusa” a történelmi osztály és a tradicionális kultúra felbomlásának folyamatában úgyszólván teljesen eltűnt: a mai falu az aktuális normák megsértőivel szemben mereven intoleráns.

– Összetett, rétegzett az *ipari munkásságnak* a cigánysághoz való viszonya. Általánosságban elmondható, hogy a szembenállás itt nem annyira éles, mint falun; a városi munkásság a falusi népességnél toleránsabb (ez is fokozza a városi életternek a cigányságra gyakorolt vonzását) – e tolerancia azonban viszonylagos. A kvalifikált munkás mint primitív falusit, vendégmunkást is lenézi a cigány munkást, a kvalifikálatlan és falusi nem cigány munkás pedig rajta próbálja bizonyítani, hogy nem ő áll a társadalmi hierarchia legalsó lépcsőfokán – és valamennyi réteg igyekezete arra irányul, hogy a cigány munkás helyzetét zárttá tegye, a legalsó szinten stabilizálja, periferizálja.

– A *városi lakosság átlaga, az alkalmazotti réteg* főként mint vendégmunkást utasítja el az életterébe „betolakodó” cigányokat, könnyed egyszerűsítéssel bennük ismeri fel a telefonfülkék rongálóit, a pályaudvarok környékén alkoholizálókat, garázdálkodókat, a közérkölcset fenyegető prostituáltakat, a *Kék fényben* látott bűnözőket. Hasonlóan elutasító az utcai és házaló cigány kereskedőkkel szemben, szolgáltatásaikat igénybe veszi, miközben

tevékenységüket antiszociálisnak minősíti. Intoleranciája esetenként a fasisztoid hangütésekig és gesztusokig is eljut. E réteg lényegében rendőri kérdésnek tekinti a cigánykérdést.

– Minimális a szembenállás a *slumnéesség* szintjén, a nem cigány és cigány elem összefonódása korántsem ideologikus alapokon nyugszik, egyszerűen a minden tekintetben negatív társadalomfejlődési folyamat spontán terméke, a végső realitások kényszerű elfogadása. Épp ezért aligha szolgálhat mintául más rétegek számára, sőt propagandahatása épp ellentétes („a cigánnyal csak a lumpenek kommunikálnak”).

– Másrészt a *fiatal marginális értelmiségben* tapasztalható bizonyos affinitás és empátia a cigányok, a cigánysors és problematika iránt, s itt az ideologikus tartalom is kitapintható. E jelenségnek komoly értéke van még akkor is, ha e csoport cigányképe hamis, romantikus elemeket is tartalmaz („a cigány kívülálló, szabad ember”). Talán ettől a csoporttól várható leginkább, hogy kezdeményezője lesz egy társadalmi felelősségtudat kialakításának. A frontvonalak térképéből adódik viszont, hogy a cigányságnak e pozitív elemeket is tartalmazó hangütésre nincs és egyelőre aligha is lehet válasza.

JAVUL VAGY ROMLIK?

A cigánykérdés áttekintésének végén felvetődik a kérdés: javul-e vagy romlik a helyzet? A válasz inkább negatív lehet. Bár a számszerű mutatók (anyagi szint, oktatásügy, termékenység stb.) némi emelkedésről vallanak, ez semmiképp nem arányos a lakossági átlag mérhető emelkedésével, a relatív lemaradás tehát inkább fokozódik. Bizonyos új fejlemények pedig nagy nyomattal figyelmeztetnek a közeljövő veszélyeire. A települési helyzet, a munkaerőpiaci pozíciót és kultúráját tekintve szegregált cigányság önerejéből fejlődésre, kitörésre nem lehet képes, csakis hátrányos helyzetének örökítésére – ezért is a lemaradás relatív növekedésére s ebből eredően növekvő feszültségekre kell számítanunk. A számszerű mutatóknál maradván: a cigányság részesedése a bűnözési statisztikában valóban igen magas (a bűnözési gyakoriság kb. kétszerese a nem cigányok bűnözési gyakoriságának), és valóban növekszik – biztos jeleként a feltételek romlásának. A kényszerű szegregálódás megteremti a cigányságban a különállás és a szembenállás tudatát, s ez végül a helyzet súlyos, mindkét fél számára veszélyes kiéleződéséhez vezethet. Ezek a cigánykérdés középtávú perspektívái, ha rövid távon nem történik pozitív fordulat.

De próbáljuk meg az alternatív „*pozitív fordulat*” reális tartalmát is megragadni. A lehetőséget két lényeges momentumban látom:

1. Az állami társadalompolitika szintjén radikálisan át kell fordítani a cigányság negatív szociálökonomiai mérlegét pozitívba. – E kézenfekvő javaslat ellenében a szokványos ellenérv az, hogy e feladat meghaladja nemzetgazdaságunk teherbírását, azaz egyszerűbben: nincs pénzünk. Ez az érvelés hamis. Természetesen minden társadalom arra fordítja meglévő anyagi erőit, amire fordítani szükségesnek, fontosnak látja. Nem feltétlenül az állami költségvetés keretének emelésére lenne szükség, hanem a reális keret struktúrájának módosítására egy következetes és radikális szociálpolitikai program anyagi finanszírozása érdekében. Ha az állami társadalompolitika a cigányságot valóban kedvezményezetté tenné – ha úgy tetszik: akár mások terhére is –, azzal egyrészt történelmi mulasztásokat és bűnöket kompenzálna, másrészt egy fenyegető össztársadalmi katasztrófa megelőzését szolgálna.

2. Már az állami társadalompolitika fordulata sem képzelhető el másként, mint a legszélesebb társadalmi helyeslés bázisán (ha enélkül történne, csak újabb feszültségek forrásává válna). De külön is ki kell emelni, mint a kívánatos megoldásnak még az előzőnél is fontosabb tényezőjét, a *társadalmi* felelősségvállalást. A cigánykérdést a megoldás felé vinni csakis úgy tudjuk, ha „társadalmasítjuk”. Meg kell szüntetni azt az állapotot, amelyet a társadalompolitika ötvenes években történt „államosítása” idézett elő, fel kell tölteni az állami hatalmi politika és a társadalom öntevékeny önformálása között képződött szakadékot – más szóval: társadalmunknak demokratizálódnia kell, és saját mindennapi értelemben vett

felelőssége tárgyává kell tennie az őt érintő kérdéseket –, enélkül sem a cigánykérdés, sem más társadalmi probléma pozitív megoldását komolyan nem remélhetjük. Csak jelzem, hogy bár a megkerülhetetlen feladat természetesen társadalmunk teljes mélységű demokratizálása, kiemelt szerepe jut itt az értelmiségnek – arra a tényezőre gondolok, amelyet az írástudók felelősségének szoktunk nevezni.

Beszámolóm összeállításánál nem törekedtem eredetiségre. A leírtakat átszövik a szociológus Kemény István gondolatai, aki különösen az 1971-72. évi országos felvétel idején tanítóm volt a cigánykérdés problematikájában, s akinek maradandó hatását 1977-ben történt emigrálá-sa óta itthon maradt tanítványai őrizzik közös kincs-ként. De ugyanilyen meghatározó jelentőségét érzem munkámban Bibó István szellemi örökségének is. Az életmű egészéből kiemelném 1948-ban írott, *A zsidókérdés Magyarországon* című tanulmányát, amely – bár a konkrét tényekben meglehetősen más természetű zsidókérdés csak igen távolról analóg a cigánykérdéssel – pompás példát nyújt arra, hogy miképpen lehet és kell egy kisebbség sorsa körül kialakult társadalmi problematikát tiszta moralitással, gyakorlati politikummal és következetes demokratizmussal megközelíteni.

JEGYZETEK

1. Kemény István: A magyarországi cigány lakosság. *Valóság*, 1974. I. 63-72. o. – *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról*. MTA Szociológiai Kutatóintézet Kiadványai. Bp., 1976. – Az 1971. évi adatok forrása a továbbiakban is Kemény I. e két tanulmánya.

2. Szabó László: Mária Terézia 1760-61-es cigányrendeletei a Jászságban. *Jászkunság*, 1966. III.

3. *Népszabadság*, 1978. május 23-Az adat helyesbítésére vagy cáfolatára nem került sor.

4. Egy példa elemzése: Havas Gábor: *Faluba, faluvá növekedés – egy kivételről*. *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról*. 117-127. o. – Csalog Zsolt: Cigányfalu Baranyában. Jegyzetek a cigányság helyzetéről. *Kritika*, 1979. október.

5. Az ellentétes irányú mozgások bonyolult összjátékára jó példa Szolnok város cigánytelepeinek és gettóinak története: Csalog Zsolt: *A Szolnok megyei cigányok helyzete*. *Beszámoló*. 89-116. o.

6. Egy cigányközösség jövedelemstruktúrájának és szociális támogatásának mechanizmusának részletes elemzése: Csalog Zsolt: *A jászfényszaruai cigányság 1971-ben*. *Jász Múzeum Jubileumi Évkönyve*. Jászberény, 1974. 219-239. o.

7. Nincsenek jogai például a cigány nyelvnek, amelyet – ha eltérő nyelvjárásokban is – mintegy 75 ezer ember beszél Magyarországon anyanyelveként. Egy nyelvész, Vekerdi József nyilatkozatai alapján vált közsismertté ez a hamis adat, mely szerint a magyarországi cigány nyelv szókincse mindössze 1200 szó, s így nem alkalmas arra, hogy irodalom vagy sajtó nyelve legyen – erre hivatkozva minden olyan próbálkozás, amely cigány nyelvű sajtó létrehozására irányult, merev elutasításra talált, s az anyanyelvi oktatás kérdése komolyan szóba sem kerülhetett.

8. Allport, Gordon: *Az előítélet*. Bp., 1977.

9. Vö.: ifj. Schiffer Pál: Nemcsak róluk van szó. *Kritika*, 1980. február – Hann Endre-Tomka Miklós-Pártos Ferenc: *A közvélemény a cigányokról*. Tömegkommunikációs Kutató Központ. Bp., 1979

10. Az MTA 1971. évi országos cigányvizsgálatát például, amely a Minisztertanács megrendelése alapján indult, 1972 elején, befejezése előtt leállították. Eredményeiből csak részletek jelentek meg, nagyrészt nem nyilvános terjesztésre szánt kiadványokban.